ŚLADAMI BITWY WARSZAWSKIEJ 1920

PRZEWODNIK TURYSTYCZNY

Twierdza Modlin i okolice

CZEŚĆ

WSTĘP

Dzisiejszy teren powiatu nowodworskiego i Wieliszewa to część obszaru województwa mazowieckiego, leżąca w bezpośredniej bliskości miasta stołecznego Warszawy. Pomimo umiejscowienia niemal w centrum Mazowsza, znajdziemy tu wiele rozległych, dziewiczych i nie do końca jeszcze odkrytych terenów. Wśród nich wymienić należałoby choćby Puszczę Kampinoską, której duży fragment ogranicza obszar powiatu od południa. Powiat nowodworski i Wieliszew to też miejsca, w których życie mieszkańców toczy się w dolinie trzech rzek, będących dziś jednym z ogromnych walorów turystycznych regionu. Te same rzeki, w nie tak odległych czasach walki o wolność i tożsamość narodową, stanowiły trudne do pokonania przeszkody terenowe, umożliwiające skuteczne fortyfikowanie i obronę strategicznych obszarów.

Taką właśnie fortyfikacją jest Twierdza Modlin – obiekt absolutnie unikatowy w skali kraju, a być może nawet kontynentu. Historycznie na modlińską twierdzę składały się cytadela, leżąca na prawym brzegu Narwi, umocnione przedmieścia, które stanowiły Kazuń i Nowy Dwór Mazowiecki, oraz dwa pierścienie fortów. Chociaż działania warowne i obronne w tym rejonie toczyły się już w połowie XVII w., to historia modlińskiej twierdzy na dobre rozpoczyna się na początku XIX w., gdy z rozkazu Napoleona przystąpiono do jej budowy. Dziś Twierdza Modlin to jedna z największych i najlepiej zachowanych twierdz obronnych w Europie. Zdemilitaryzowana na początku XXI w. stanowi swoisty pomnik, ale również muzeum wydarzeń, które przez przeszło dwa stulecia miały wpływ nie tylko na najbliższą okolicę, ale również na dzieje całej Polski.

Jako organizacja turystyczna działająca na terenie powiatu nowodworskiego, chcielibyśmy oddać w Wasze ręce ten przewodnik. Mamy nadzieję, że dla wielu z Was stanie się on interesującym wstępem do poznania historii, która miała miejsce na tych terenach w czasie wojny polsko-bolszewickiej w latach 1919–1921, oraz do dziejów samej Bitwy Warszawskiej 1920 roku, której ważnym świadkiem były najbliższe nam tereny i której wiele pamiątek znajdziecie na tych ziemiach po dziś dzień.

3 RZEKI

RYS HISTORYCZNY WOJNY POLSKO-BOLSZEWICKIEJ 1919-1921

Główne powody wybuchu wojny

I Wojna Światowa odmieniła oblicze całej Europy. Najistotniejszą dla Polaków zmianą stał się oczywiście fakt, iż po 123 latach zaborów Polska wróciła na mapę kontynentu. Wraz z odzyskaniem niepodległości odrodzony kraj czekało jednak wiele wyzwań. Jednym z nich, być może nawet najważniejszym, stało się ostateczne wyznaczenie granic terytorium polskiego, w tym wschodniej granicy z Rosją Radziecką. Kapitulacja Niemiec poskutkowała odwrotem niemieckich wojsk z ziem, które przed rozbiorami należały do Rzeczpospolitej – m.in. z terenów Wilna czy Kurlandii. Szybko stały się one terenami spornymi. 16 listopada 1928 roku dowodzący wojskami bolszewickimi podjęli decyzję o utworzeniu Armii Zachodniej,

Żołnierze z północnej Rosji

Po odzyskaniu niepodległości w walkach o granice brali udział stacjonujący w Modlinie Murmańczycy – żołnierze walczący w latach 1918-1919 przeciwko Bolszewikom w rejonie Murmańska i Archangielska na północy Rosji. To wraz z nimi do twierdzy przywędrowała Baśka Murmańska, czyli polarna niedźwiedzica, która służyła w polskim wojsku na długo przed niedźwiedziem Wojtkiem. Groby Murmańczyków możecie znaleźć w mogile poległych w 1920 roku na cmentarzu fortecznym.

której głównym zadaniem stało się przejmowanie terenów, opuszczanych przez wojska niemieckie. Jednocześnie samorzutnie zaczęły tam powstawać ochotnicze formacje militarne, stanowiące oddziały samoobrony, mające odeprzeć napierających Bolszewików, które pod koniec grudnia 1918 roku włączono w skład Wojska Polskiego. Celem strony polskiej stało się nie tylko wytyczenie wschodniej granicy państwa, ale również, zgodnie z zamysłem Józefa Piłsudskiego, stworzenie międzynarodowego frontu antybolszewickiego. Tymczasem komuniści prowadzili swoje działania na wielu frontach, zarówno w sferze ideologicznej, politycznej, jak i militarnej. Był to również okres, w którym w Niemczech trwała rewolucja, a wiosną 1919 roku proklamowano Węgierską i Bawarską Republikę Rad. Sowieci planowali nieść rewolucję komunistyczną dalej na zachód, jednak na drodze do celu stała Polska. W obliczu wszystkich tych wydarzeń i sytuacji nie dało się uniknąć wojny.

Marszałek Józef Piłsudski (1867-1935)

Polski działacz społeczny i niepodległościowy, żołnierz, polityk, mąż stanu. Od 11 listopada 1918 roku naczelny wódz Armii Polskiej. W latach 1918–1922 naczelnik państwa. Pierwszy marszałek Polski (1920).

Współtwórca wraz z generałami Rozwadowskim, Sosnkowskim i Weygandem koncepcji Bitwy Warszawskiej zakładającej koncentrację wojsk i kontruderzenie znad rzeki Wieprz. 16 sierpnia dowodzona przez niego Grupa Uderzeniowa zaatakowała nieosłonięte skrzydło Armii i wyszła na jej tyły. Manewr zadecydował o losach całej bitwy.

Działania wojenne na Mazowszu

Pierwsze starcia Armii Czerwonej z oddziałami polskimi miały miejsce 14 lutego 1919 roku w Mostach. Kontrofensywa Wojska Polskiego pozwoliła w kwietniu odbić Wilno i Nowogródek, a w sierpniu Mińsk. Jednocześnie w lipcu 1919 roku rozpoczęto pertraktacje pokojowe, zakończone niestety niepowodzeniem. 25 kwietnia 1920 roku Wojsko Polskie rozpoczęło ofensywę, dziś znaną jako wyprawa kijowska, której celem było sparaliżowanie sowieckich przygotowań do wojny, obrona niepodległości Polski i przygotowanie gruntu do ogłoszenia niepodległości

Wagary w słusznej sprawie

W Bitwie Warszawskiej brali udział modlińscy Kadeci, uczniowie jednego z trzech funkcjonujących w II RP Korpusu Kadetów. Nie dostali oni zgody na udział w walkach z uwagi na swój młody wiek, postanowili więc uciec ze szkoły na front. Z uwagi na zaistniałą sytuację dowództwo musiało wycofać się z wcześniejszego rozkazu i zaakceptować tę niesubordynację.

przez Ukrainę. Mimo zajęcia Kijowa na początku maja 1920 roku, cała operacja zakończyła się niepowodzeniem, a 5 czerwca 1920 roku polskie oddziały rozpoczęły odwrót. Początek lipca 1920 roku to moment rozpoczęcia ofensywy radzieckiego Frontu Zachodniego, która sprawiła, iż wojska bolszewickie znalazły się na północnych przedpolach Warszawy. Sowiecki plan zdobycia Warszawy zakładał przekroczenie Wisły przeważającymi siłami od północy i jedną armią od południa, a następnie przegrupowanie sił i atak na stolicę od północnego i południowego zachodu.

Wyspiański też walczył w 1920 roku

Mowa tu oczywiście o statku Wyspiański, który jest jednym z nielicznych ocalałych parowców wiślanych, jedyną istniejącą jednostką polskiej flotylli śródlądowej z czasów II Rzeczypospolitej i najstarszą istniejącą byłą jednostką polskiej Marynarki Wojennej. Statek brał udział w działaniach wojennych 1920 roku oraz odpowiadał za ewakuację rodzin żołnierzy z Twierdzy Modlin. Dziś można go zobaczyć na Jeziorze Zegrzyńskim.

PRZEBIEG DZIAŁAŃ WOJENNYCH NA TERENIE DZISIEJSZEGO POWIATU NOWODWORSKIEGO

Gdy zagrożenie ze strony wojsk bolszewickich stało się zupełnie realne, władze zdecydowały o podjęciu akcji werbunkowej. Mimo szeroko zakrojonych działań mobilizacyjnych zdarzało się, że w szczególności mieszkańcy wsi odmawiali pójścia do wojska. Odmowa taka była jednak na mocy prawa ścigana przez żandarmerię, policję i władze gminne, samych zaś odmawiających służby, wraz z dezerterami, kierowano do twierdzy Modlin.

Porucznik Jerzy Odrowąż-Pieniążek (1890-1974)

Saper wojskowy w Wojsku Polskim do 1926 roku.

W sierpniu 1920 kierownik robót fortyfikacyjnych pod Serockiem na odcinku „Zegrze".

W lipcu 1920 roku, z rozkazu wiceministra spraw wojskowych, gen. Kazimierza Sosnkowskiego, powołano do życia Komitet Fortyfikacyjny. Formacji tej powierzono dwa podstawowe zadania. Po pierwsze, opracowania projektów umocnień polowych, które w założeniu stanowić miały linię obrony przed zbliżającymi się Bolszewikami. Po drugie zaś, wprowadzenie tych projektów w życie. Same fortyfikacje zaprojektowane zostały jako pasy obronne rozciągające się wokół stolicy, a wśród nich znalazła się III linia wyznaczona wzdłuż biegu rzeki Bug, do jej ujścia przy twierdzy Modlin, oraz trójkąt Modlin – Zegrze – Warszawa. Bezpośredni nadzór nad prowadzeniem prac związanych z budową umocnień sprawował por. rez. inż. Jerzy Odrowąż-Pieniążek, któremu do realizacji zadań przydzielono 12 oficerów, 80 podchorążych i 300 rekrutów. Niestety, były to zdecydowanie zbyt małe siły, więc w trakcie prac zatrudniano miejscową ludność, a potem

Muzeum Techniki w Modlinie

Po zakończeniu działań wojennych do Modlina trafiły zdobyczne rosyjskie pojazdy wojskowe, które ustawiono na dziedzińcu koszar obronnych. Była to pierwsza po odzyskaniu niepodległości ekspozycja poświęcona technice wojskowej, którą z biegiem lat sukcesywnie uzupełniano. Znalazł się tam również prototyp polskiej tankietki TK-1. Pojazdy znajdowały się w Modlinie aż do jego kapitulacji w 1939 roku. Później wszystkie eksponaty zostały zrabowane przez Niemców.

dowożono ochotników z Warszawy. W ten sposób zdarzało się, że zatrudnienie przy budowie umocnień znajdowało jednorazowo nawet 1000 osób. Mimo to przedsięwzięcie pozostawało trudne w realizacji ze względu na brak narzędzi, odpowiedniego zaplecza żywieniowego i zakwaterowania. Ostatecznie, mimo niemałych trudności, około 13 sierpnia udało się zakończyć budowę fortyfikacji. Były to polowe umocnienia, złożone głównie z rowów strzeleckich i zasieków z drutu kolczastego, którego na ich budowę zużyto około 2 tysiące ton. Ich szkielet stanowiły stałe budowle fortyfikacyjne: twierdza Modlin, forty Dębe i Zegrze oraz niemieckie

Generał Franciszek Latinik (1864-1949)

Pułkownik piechoty cesarskiej i królewskiej Armii, od 1918 w Wojsku Polskim generał dywizji Wojska Polskiego.

Podczas Bitwy Warszawskiej gubernator wojenny Warszawy i dowódca 1. Armii. W dniach 13–16 sierpnia kierował operacjami pod Zegrzem i Radzyminem, odpierając bolszewickie uderzenie na miasto.

schrony bojowe z lat 1915-1916. Mimo dużych problemów, z którymi musieli borykać się budowniczowie tych umocnień, na dalszym etapie udało się zadbać o należyte zabezpieczenie wojskowe. Spośród żołnierzy służących w oddziałach łączności w Modlinie, Zegrzu i Rembertowie sformowano trzy dodatkowe kompanie telegraficzne, które zabezpieczyły warszawskie przedmoście. Zaplanowano również budowę mostu pontonowego w Modlinie oraz dwóch przepraw promowych.

Jednocześnie z przygotowaniami czynionymi przez armię, na trudy nadciągających bitew szykowano także ludność cywilną – w powiecie warszawskim ogłoszono stan wyjątkowy. Na mocy rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych z 3 sierpnia 1920 roku, wprowadzono całkowity zakaz sprzedaży alkoholu na terenie miast Zakroczym i Nowy Dwór Mazowiecki, a także na terenie ościennych gmin. Niesubordynacja karana była wysokimi grzywnami lub w skrajnych przypadkach aresztem na czas do trzech miesięcy. 5 sierpnia do wszystkich drużyn harcerskich skierowano odezwę pod hasłem „Ojczyzna w niebezpieczeństwie". W tym samym czasie, w związku z trwającymi działaniami wojennymi, rozpoczęto proces wysiedlania mieszkańców pochodzenia żydowskiego z rejonów przyległych do twierdzy Modlin i Nowego Dworu, a opuszczone przez nich domy były grabione przez okoliczną ludność lub zajmowane przez wojsko. Do podobnych sytuacji dochodziło również w Zakroczymiu i Falenicy, co w rezultacie poskutkowało rozkazem wydanym przez Ministra Spraw Wojskowych, gen. Kazimierza Sosnkowskiego, na mocy którego nałożono wysokie kary na tych, którzy dopuścili się jakichkolwiek antysemickich występków.

Podróżująca tablica

Po wojnie polsko-bolszewickiej poległych w obronie ojczyzny upamiętniono tablicą, którą odsłonięto na terenie Korpusu Kadetów nr 2. Tablica wraz korpusem powędrowała do Chełmna, a później do Rawicza, gdzie wmurowano ją w pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego, który został zniszczony w czasie II wojny światowej. Nie byłoby w tej historii nic dziwnego, gdyby nie fakt, że tablicę odnaleziono przypadkiem w 2015 roku i dziś można oglądać ją w Muzeum Ziemi Rawickiej.

5 sierpnia 1920 roku na stanowisko gubernatora Warszawy i przyległych powiatów powołano gen. Franciszka Latinika, który następnego dnia wydał obwieszczenie o uprawnieniach publiczno-prawnych Gubernatorstwa Wojskowego na podległym mu terenie. Wkrótce potem opublikowano również obwieszczenie o wprowadzeniu stanu oblężenia na całym obszarze, tym samym władzę w stolicy i okolicznych powiatach przejęło wojsko, a życie publiczne niemal całkowicie ucichło. Gen. Latinik dość krytycznie ocenił stan oddziałów wojskowych mających bronić stolicy. By usprawnić działania militarne, zdecydował o odsunięciu linii obrony na wschód, tak by biegła od Modlina wzdłuż Narwi, przez Dębe i Zegrze, potem lewym brzegiem do Serocka i na południe przez Okuniew i Karczew, a dalej do Góry Kalwarii, jak ustalono wcześniej.

Pułkownik Edward Malewicz (1878-1924)

Pułkownik artylerii Wojska Polskiego.

Podczas Bitwy Warszawskiej 1920 był dowódcą Odcinka „Modlin" podlegającego początkowo 1. Armii, a od 12 sierpnia – 5. Armii. Odcinek obejmował zewnętrzną linię twierdzy od wsi Poddęby, a jego obsadę stanowiło pięć i pół batalionu piechoty oraz artyleria forteczna.

Achilles, który został papieżem

Kardynał Achilles Ratti, którego znamy jako papieża Piusa XI, w 1919 roku dokonał uroczystej konsekracji kościoła (dawnej cerkwi) znajdującego się na dziedzińcu koszar w Modlinie. Gdy w 1920 roku rozpoczął się bolszewicki atak, w przeciwieństwie do niemal całego ewakuowanego z Polski korpusu dyplomatycznego, zdecydował się pozostać w Warszawie. Był jednym z dwóch przedstawicieli obcych państw, którzy wierzyli w sukces Polaków.

1920 na filmowo

Modlin zagrał w filmie „1920 Bitwa Warszawska" w reżyserii Jerzego Hoffmana i w serialu „Wojna i miłość" w reżyserii Macieja Migasa. Obie produkcje opowiadają o wojnie polsko-bolszewickiej. Mimo że w żadnej nie ma mowy o twierdzy, to zrekonstruowane w nich wydarzenia faktycznie miały miejsce w Modlinie w 1920 roku.

6 sierpnia przyniósł 5. Armii gen. Władysława Sikorskiego szczególne zadania – rozkaz Naczelnego Wodza nr 8358/III nakazywał: *„na północy nie dopuścić do oskrzydlenia wzdłuż granicy niemieckiej oraz osłabić rozmach nieprzyjaciela przez krwawe odbicie oczekiwanych na przyczółek warszawski ataków, (...) trzymać przeprawę przez Narew"*. Gen. Sikorskiemu podlegał odcinek „Modlin" wraz z twierdzą, której zadaniem było powstrzymanie działających w okolicy oddziałów wroga – 3. i 4. Armii sowieckiej oraz Korpusu Konnego Gaja. Na północy od Modlina operował z kolei Front Północny pod dowództwem gen. Józefa Hallera, którego główną siłę stanowiła 5. Armia. Ponadto w skład frontu wchodziła 1. Armia gen. Latinika, odpowiedzialna za odcinek Dębe – Zegrze oraz 2. Armia pod dowództwem gen.

Generał Władysław Sikorski (1881-1943)

Polski wojskowy i polityk, generał broni Wojska Polskiego, premier i minister spraw wojskowych II Rzeczypospolitej, Naczelny Wódz Polskich Sił Zbrojnych i premier Rządu RP na Uchodźstwie podczas II wojny światowej.

Podczas Bitwy Warszawskiej dowódca 5. Armii, której jednostki toczyły w dniach 15 i 16 sierpnia zwycięskie walki nad Wkrą.

Harcerze ochotnicy

2 lipca 1920 r. Generalny Inspektor Armii Ochotniczej wydał rozkaz o sformowaniu Dywizji Ochotniczej. Na dowódcę dywizji wyznaczony został ppłk Adam Koc. Do formowania dywizji przystąpiono w sierpniu 1920 r. w Modlinie. W skład dywizji weszła również Harcerska Kompania Zapasowa, którą sformowano z przeszło 70 harcerzy ochotników.

Bolesława Roi. Jednostki wchodzące w skład 5. Armii wspierane były przez samoloty, statki Flotylli Wiślanej oraz pociągi pancerne.

Pierwotne plany gen. Sikorskiego zakładały urządzenie sztabu w Ciechanowie, ale ponieważ już 9 sierpnia w okolicy zaczęły pojawiać się sowieckie patrole, zdecydował się na ulokowanie kwatery głównej w pobliżu Nowego Dworu i Modlina. Kiedy 10 sierpnia gen. Sikorski dokonał wizytacji twierdzy Modlin i zdał sobie sprawę z jej strategicznego znaczenia, ostatecznie postanowił o zlokalizowaniu sztabu głównego w nowodworskich koszarach.

Generał Tadeusz Rozwadowski (1866-1928)

Polski wojskowy, feldmarschalleutnant cesarskiej i królewskiej Armii, generał broni Wojska Polskiego, szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w czasie Bitwy Warszawskiej 1920.

W nocy z 8 na 9 sierpnia 1920 roku wydał rozkaz operacyjny specjalny oznaczony fikcyjnym numerem 10 000, dotyczący wykonania planu bitwy warszawskiej. Zakładał on wzmocnienie armii Sikorskiego, której poza obroną wyznaczono w następnej fazie zadania ofensywne. 5. Armia po wypełnieniu zadań defensywnych miała uderzyć na północne skrzydło wroga, częściowo obejść go z północy i zepchnąć na południe.

To właśnie tam odbyła się narada, w trakcie której wraz z gen. T. Rozwadowskim i gen. M. Weygandem podjęli decyzję o skierowaniu większości sił do obrony linii Wkry i odrzuceniu przeciwnika za Narew. Gen. Sikorski wielokrotnie zwracał uwagę na znaczenie naturalnych przeszkód terenowych. O linii obrony na rzece Wkra pisał: *„Wkra wyrastała w oczach jednych do rozmiaru przeszkody, którą trzeba będzie łamać, w oczach drugich do skutecznej zasłony, za którą będzie można względnie spokojnie ukończyć koncentrację”*. Swój plan przedstawił na spotkaniu wyższej kadry dowódczej Frontu Północnego 12 sierpnia 1920 roku. Jego założeniem było, by skupiona nad Wkrą 5. Armia uderzyła w kierunku wschodnim na nacierającą 15. Armię sowiecką, a po jej rozbiciu – na 4. Armię. W tym czasie wojska M. Tuchaczewskiego zmierzały w kierunku Warszawy, koncentrując uwagę m.in. na twierdzy Modlin. Zgodnie z dyrektywą naczelnego dowództwa 15. Armia sowiecka miała sforsować Wisłę na północ od Warszawy. Do pierwszych sporadycznych starć dochodziło już 12 sierpnia, ale wojska bolszewickie nie zdołały wtedy jeszcze przekroczyć granic powiatu warszawskiego.

14 sierpnia, podczas spotkania gen. Hallera z podległymi mu oficerami, które miało miejsce w sztabie w Jabłonnie, zapadła decyzja o podjęciu działań zaczepnych przez 5. Armię gen. Sikorskiego. Wesprzeć w natarciu miała ją 10. Dywizja Piechoty gen. Żeligowskiego stacjonująca w Jabłonnie. W tym samym czasie oddziały zgrupowane w okolicach twierdzy Modlin uprzedziły działania wojsk bolszewickich i podczas bitwy o Borkowo dokonały przełomu w walkach nad Wkrą. Z kolei trudna sytuacja polskich wojsk pod Nieporętem, dowodzonych przez ppłk. Wiktora Thommée została uratowana przez niespodziewany odwrót Bolszewików, będący pokłosiem klęski nad Wkrą.

Sikorski w Nowym Dworze

Dowództwo 5. Armii gen. Władysława Sikorskiego znajdowało się w Nowym Dworze Mazowieckim. Do dziś ocalały historyczne budynki dawnego Batalionu Elektrotechnicznego przy ulicy Paderewskiego, gdzie mieścił się sztab.

Marynarze z Modlina i zagubiony pomnik

W Modlinie znajdował się pierwszy port marynarki wojennej po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Marynarka wojenna brała czynny udział w działaniach wojennych w 1920 roku. Poległym marynarzom wystawiono po wojnie pomnik na terenie portu. Do niedawna nie było wiadomo jak wyglądał i gdzie się znajdował. W ostatnich latach odnaleziono jednak jedno zdjęcie i ustalono dokładne położenie pomnika.

BITWA POD BORKOWEM

Podczas trwania wojny polsko-bolszewickiej Borkowo okazało się jednym z najbardziej strategicznych miejsc dla Frontu Północnego. Gdyby nacierające wojska rosyjskie sforsowały Wkrę i pokonały polskie oddziały, nic nie byłoby ich już w stanie zatrzymać przed atakiem na Warszawę od strony zachodniej.

Do sukcesu bitwy pod Borkowem przyczyniła się w szczególności Brygada Syberyjska – formacja złożona

Generał Franciszek Krajowski (właściwie František Králícek)

Generał major cesarskiej i królewskiej armii oraz generał dywizji Wojska Polskiego, pochodzenia czeskiego. Odznaczony Orderem Virtuti Militari.

Podczas Bitwy Warszawskiej 1920 roku dowódca 18. Dywizji Piechoty biorącej udział między innymi w walkach nad Wkrą pod Borkowem.

z ochotników oraz zdemobilizowanych żołnierzy Błękitnej Armii gen. J. Hallera pod dowództwem płk. Kazimierza Rumszy. Co ciekawe, 75% Brygady stanowili właśnie ochotnicy – w przeważającej większości młodzież gimnazjalna i harcerze, którzy brali udział w walce po zaledwie dwutygodniowym szkoleniu.

Bolszewicy rozpoczęli atak 14 sierpnia 1920 roku. Wojska rosyjskie, szykując się do przeprawy przez Wkrę, zaatakowały oddziały Brygady Syberyjskiej oraz 18. i 9. Dywizji Piechoty. Starcie trwało aż do 15 sierpnia. Przez ten czas Rosjanie próbowali ośmiokrotnie przeprawić się przez rzekę, lecz za każdym razem ich natarcia były odpierane. Trwająca dwa dni bitwa pod Borkowem zakończyła się wygraną strony polskiej. Ponosząc straty w wysokości około pięciuset poległych i rannych, udało się nie dopuścić do sforsowania Wkry przez Bolszewików. Jednocześnie zajęcie wschodniego brzegu sprawiło, że polskie oddziały zyskały dogodną możliwość do natarcia w kierunku Nasielska i Pułtuska w następnych dniach.

Pułkownik Kazimierz Rumsza (1886-1970)

Pułkownik piechoty Wojska Polskiego i Polskich Sił Zbrojnych. W 1964 roku mianowany przez Władysława Andersa generałem brygady. Odznaczony Orderem Virtuti Militari.

Podczas Bitwy Warszawskiej 1920 roku dowódca Brygady Syberyjskiej biorącej udział między innymi w walkach nad Wkrą pod Borkowem.

Pułkownik Narbut-Łuczyński (1890-1977)

Pułkownik Wojska Polskiego. 1 grudnia 1924 roku awansowany na stopień generała brygady.

Podczas Bitwy Warszawskiej 1920 roku dowódca Grupy Operacyjnej i 9. Dywizji Piechoty biorącej udział między innymi w walkach nad Wkrą pod Borkowem.

PRZEWODNIK

Na następnych stronach znajdziecie opis miejsc zaznaczonych na mapie będącej załącznikiem do tego przewodnika. Dla ułatwienia zwiedzania przy każdej lokalizacji podaliśmy jej koordynaty.

1

Pomnik Flotylli Wiślanej – Twierdza Modlin

W modlińskiej twierdzy warto zobaczyć zlokalizowany przy ulicy Księstwa Warszawskiego Pomnik Portu Wojennego, składający się z żelaznej kotwicy i wmurowanej w ścianę galerii bojowej tablicy, upamiętniającej powstały w tym miejscu pierwszy Port Wojenny II Rzeczpospolitej.

W Modlinie zbudowano pierwszy port Marynarki Wojennej oraz utworzono Batalion Morski, który działał aktywnie na tzw. froncie Mazowieckim. Nie sposób nie wspomnieć tu także o statku szpitalnym „Łokietek", który transportował rannych w trakcie wojny. Przejęty przez Polskę w 1918 roku, niemieckiej produkcji statek parowy o długości niemal 54 metrów, napędzany był maszyną parową o mocy 180 KM.

N52°26'17.52", E20°41'26.088"

N52°26'25.116", E20°39'42.372"

Cmentarz Wojenny – Twierdza Modlin

2

Nazywany również cmentarzem wojskowym, garnizonowym lub fortecznym, od początku swego istnienia jest świadkiem historii. Przypuszczano, że powstał na miejscu cmentarza żołnierzy francuskich, ale do dziś nie znaleziono w materiałach historycznych niczego, co by to potwierdzało. Wpisany do rejestru zabytków jest jednocześnie miejscem pamięci. Stanowi nie lada zagadkę dla historyków, zarówno w kontekście tego, kiedy powstał, jak i tego, jak zmieniał się przez lata. Wśród badających jego dzieje pojawiały się koncepcje mówiące zarówno o wykorzystywaniu go w czasach napoleońskich, jak i rosyjskich (koniec XIX w.) oraz podczas I wojny światowej. Co do ostatniej koncepcji jesteśmy pewni, że uporządkowany przez Niemców teren, stanowiący dawniej element systemu fortyfikacji, posłużył jako miejsce spoczynku dla ich żołnierzy.

Po I wojnie światowej cmentarz stał się miejscem pochówku wielu Polaków zmarłych w latach 1917–1920. To oznacza, że na cmentarzu spotkamy także mogiły uczestników walk toczonych w trakcie wojny polsko-bolszewickiej. Dlatego właśnie tak istotne jest jego znaczenie w kontekście wydarzeń Bitwy Warszawskiej.

W okresie międzywojennym cmentarz został powiększony, gdyż - jak się przypuszcza - jego starsza część, z grobami żołnierzy różnych nacji i cywilów, została praktycznie wypełniona. Na potrzeby garnizonu urządzono nową część podzieloną na wojskową i cywilną.

Przedostatni rozdział w historii cmentarza to II wojna światowa. Możemy tutaj zobaczyć kilka kwater i mogił Obrońców Modlina z 1939 roku, a także wielu żołnierzy niemieckich z lat okupacji. Ostatnie pochówki odbyły się po wojnie. Potem o cmentarzu na lata zapomniano. Dopiero w latach 90. przystąpiono do jego renowacji. Kontynuacja tych działań miała miejsce w ramach obchodów 100-lecia Bitwy Warszawskiej, kiedy to wszystkie polskie pomniki, groby i kwatery związane z działaniami wojennymi doczekały się renowacji.

3 Fort I – Zakroczym

Obiekt zlokalizowany przy ul. Byłych Więźniów Twierdzy Zakroczymskiej. Zwiedzać można go jedynie z przewodnikiem (szczegółowe informacje: www.3rzeki.pl).

Fort I, zbudowany w latach 1878–1880 na północ od miejscowości Zakroczym, był obiektem wewnętrznego pierścienia fortów Twierdzy Modlin. W obiekcie można zobaczyć zwiedzić m.in. 700-metrowy tunel w przeciwskarpie.

W czasie wojny polsko-bolszewickiej w forcie oraz mieście Zakroczym stacjonowała 8. Brygada Piechoty. Jej zadaniem było, w razie potrzeby, wzmocnienie któregoś z odcinków działania 5. Armii. Ze względu na swoje położenie, Zakroczym był również wykorzystywany jako zaplecze dla jednostek logistycznych, sanitarnych oraz łącznościowych. W samym Zakroczymiu utworzono zaplecze medyczne dla Frontu Północnego, w skład którego wchodziła 5. Armia dowodzona przez gen. Władysława Sikorskiego.

N52°26'28.428", E20°37'13.008"

fot. z archiwum prywatnego P. Macieja Kostrzewskiego

4 Dom, w którym mieszkał Charles de Gaulle – Zakroczym

W Zakroczymiu przy ul. Warszawskiej 18 znajduje się drewniany dom, w którym – według przekazów ówczesnych mieszkańców – w 1920 roku mieszkał Charles de Gaulle.

Kapitan Charles de Gaulle trafił do Polski w 1919 roku w ramach francuskiej misji wojskowej. W latach 1919–1921 pełnił funkcję instruktora artylerii, prowadząc kursy w Rembertowie oraz Twierdzy Modlin. Podczas wojny polsko–bolszewickiej w 1920 roku został na krótko wcielony do polskiej

N52°33'36.972", E20°39'54.54"

Miejsce bitwy pod Borkowem w 1920 roku

5

W pobliżu mostu drogowego nad Wkrą w Borkowie znajduje się pomnik posiadający formę dwóch głazów i metalowego krzyża. Około 150 metrów w dół rzeki Wkry zachowały się pozostałości przyczółka mostu, będącego przedmiotem głównej walki podczas Bitwy o Borkowo, stoczonej 15 sierpnia 1920 roku.

Co roku, w pierwszą sobotę po 15 sierpnia, w Borkowie organizowane są rekonstrukcje historyczne epizodów bitwy pod Borkowem.

N52°25'58.0", E20°36'44.9"

jednostki bojowej i awansowany do stopnia majora. Za swoje dokonania na polu walki został odznaczony Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari.

W czasie II Wojny Światowej Charles de Gaulle stanął na czele rządu emigracyjnego we Francji, który prowadził walkę z Niemcami. Po wojnie, w latach 1959–1969 był prezydentem Francji.

Twierdza Zegrze

6

Fort znajduje w Zegrzu, na końcu ul. Juzistek, po jej lewej stronie. Jest niedostępny do zwiedzania, można obejrzeć go jedynie z zewnątrz.

Twierdza Zegrze została wzniesiona w latach 1892–1895 przez Rosjan. Jej zadaniem była obrona przeprawy przez Bugonarew na północ od Warszawy. Twierdza w Zegrzu stanowiła jeden z kluczowych elementów Trójkąta Warszawskiego, który składał się z Twierdzy Modlin, Twierdzy Warszawa oraz Twierdzy Zegrze.

W sierpniu 1920 roku znajdująca się na prawym brzegu Narwi niewielka twierdza stanowiła jeden z ważniejszych punktów polskiej obrony. Pod względem fortyfikacyjnym Zegrze znajdowało się w obszarze operacyjnym 5. Armii. Przed rozpoczęciem walk mieścił się tu także duży skład materiałów fortyfikacyjnych.

W samym forcie nie doszło do starć. Natomiast w mieście trwały zacięte walki pomiędzy jednostkami 3. Armii sowieckiej kom. W. S. Łazarewicza a jednostkami 11. Dywizji Piechoty płk. Bolesława Jaźwińskiego i Brygady Syberyjskiej płk. Kazimierza Rumszy. Polskie oddziały wyparły Bolszewików z Zegrza na północny wschód 16 sierpnia, kierując się na Nasielsk i Pułtusk.

N52°27'58.428", E21°1'20.495"

fot. Krzysztof Witkowski

7

Główna Kwatera 5. Armii dowodzonej przez gen. Władysława Sikorskiego – Nowy Dwór Mazowiecki

W Nowym Dworze Mazowieckim warto odwiedzić kompleks koszarowy przy ul. Ignacego Paderewskiego, mieszczący się w pobliżu torów kolejowych. W czasie Bitwy Warszawskiej w budynkach koszar stacjonował sztab 5. Armii dowodzonej przez gen. Władysława Sikorskiego. Przypuszczalnie siedzibą sztabu był obecny budynek przychodni lekarskiej mieszczący się pod adresem Paderewskiego 3C. Warto też zwrócić uwagę na tablice informacyjną szlaku Bitwy Warszawskiej zlokalizowaną przy budynku Paderewskiego 1 (siedziba Nowodworskiego Ośrodka Kultury).

Zespół koszarowy został wzniesiony na przełomie XIX i XX wieku. Piętrowe budynki z czerwonej cegły służyły do 1915 r. rosyjskiemu garnizonowi, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Wojsku Polskiemu. Po 1920 roku, do wybuchu II Wojny Światowej, w koszarach stacjonował między innym Batalion Radiotechniczny.

N52°25'37.4", E20°43'12.3"

8

Mogiła żołnierzy poległych w 1920 roku – cmentarz parafialny w Pomiechowie

Mogiła zlokalizowana jest w głębi cmentarza rzymsko-katolickiego w Pomiechowie, w jego centralno-zachodniej części. Na mogile znajduje się głaz-pomnik z inskrypcją:

9

Fort XV – Grupa fortowa „Carski Dar"

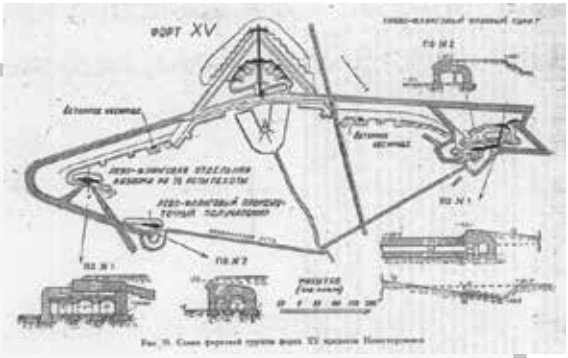

Zlokalizowany w pobliżu stacji kolejowej Brody Warszawskie fort XV jest dostępny do zwiedzania. Obiekt warto odwiedzić ze względu na rolę, jaką odegrał w trakcie wojny polsko-bolszewickiej. 15 sierpnia 1920 wojska rosyjskie wdarły się na krótko na teren grupy fortowej, jednak dzień później, po południu zostały wyparte i odrzucone w kierunku Nasielska i Serocka.

Grupa fortowa powstała w latach 1912–1915 w pobliżu miejscowości Brody. Składa się z koszar, fortu, tradytora oraz punktu oporu. Co istotne, pomiędzy fortami XV a XVb przebiegała linia Kolei Nadwiślańskiej.

N52°27'58.428", E21°1'20.495"

„Tu spoczywają żołnierze Polscy z V Armii gen. Wł. Sikorskiego. Polegli w obronie ojczyzny w walkach nad Wkrą w dniach 14-15.08.1920 roku”. Niestety liczba poległych spoczywających w Pomiechowie nie jest znana.

Cmentarz parafialny-rzymskokatolicki w Pomiechowie leży w bezpośrednim sąsiedztwie Kościoła św Anny. Na terenie nekropolii znajdują się zachowane nagrobki z początku XIX wieku, między innymi nagrobek bohatera Powstania Listopadowego płk. Kazimierza Majewskiego, dowódcy 4. Pułku Piechoty. Są tam też: kwatera obrońców Fortu III z września 1939 roku, grób działaczy podziemia niepodległościowego pomordowanych w latach 1943–1944 i kwatera zamordowanych w III Forcie w Pomiechówku w latach 1939–1945.

N52°28'06.7", E20°44'08.1"

Miejsce pamięci – kościół pw. św. Doroty w Cieksynie

10

Przed wejściem do kościoła, po prawej stronie, znajduje się kamień z tablicą poświęconą pamięci poległych w Cieksynie żołnierzy 201. oraz 22. Pułku Piechoty. Na tablicy znajduje się 11 nazwisk. Podczas bitwy w Borkowie sama wieś przechodziła kilkukrotnie w ręce obu armii. Leżący na wzgórzu kościół był ważnym miejscem obserwacyjnym dla obu stron konfliktu.

O kościele w Cieksynie wzmiankowano już w 1449 roku. Obecna murowana świątynia wzniesiona została prawdopodobnie około 1569 roku przez Jana Baptystę oraz Jana Borukowskiego. Jest to budowla gotycko–renesansowa, z prostokątną nawą i węższym prezbiterium. Ołtarz główny renesansowo–manierystyczny pochodzi z około 1600 roku. Kościół można zwiedzać bezpośrednio przed i po mszach. Szczegóły w parafii pw. św. Rocha.

N52°34'29.316", E20°40'3.827"

11 Mogiła żołnierzy poległych w 1920 roku – cmentarz parafialny w Cieksynie

Mogiła zlokalizowana jest na północnym skraju cmentarza, nieopodal północnego wejścia. W pobliżu ogrodzenia umieszczono tablicę Szlaku Bitwy Warszawskiej 1920 roku. Na cmentarzu w Cieksynie znajduje się mogiła 85 żołnierzy poległych bezimiennie w bitwie nad Wkrą 14 i 15 sierpnia 1920 roku.

Cmentarz w Cieksynie położony jest w lesie w odległości około 800 metrów od kościoła św. Doroty. Najstarsze mogiły na terenie nekropolii pochodzą z drugiej połowy XIX wieku. Na cmentarzu zwraca uwagę częściowo zachowany nagrobek Hilarego Ostrowskiego – tajnego radcy i marszałka szlachty guberni płockiej. Do dziś przetrwała górna część jego grobowca wykutego w piaskowcu.

N52°34'48.18", E20°40'6.815"

12 Miejsce pamięci – cmentarz parafialny w Nasielsku

We wschodniej części cmentarza parafialnego w Nasielsku znajduje się symboliczna mogiła upamiętniająca żołnierzy Wojska Polskiego z Grupy Operacyjnej gen. Aleksandra Osińskiego z 5. Armii dowodzonej przez gen. Władysława Sikorskiego.

13

N52°28'42.2", E20°33'19.9"

Tablica pamiątkowa – kościół pw. Matki Boskiej Bolesnej w Kroczewie

W kruchcie (przedsionku) kościoła znajduje się tablica pamiątkowa: *„Polegli bohaterską śmiercią na polu chwały za wiarę i Ojczyznę w latach 1919 – 1920 parafianie janowscy (...)”*. Kościół jest dostępny dla zwiedzających w godzinach 8:00–16:00.

W kościele znajduje się także murowane prezbiterium pochodzące z 1424 roku. Sam kościół spłonął w 1705 roku i został odbudowany w czasach Bitwy Warszawskiej, w latach 1918 – 1921.

Ofensywa wojsk rosyjskich zajęła Nasielsk nocą z 12 na 13 sierpnia. Generał Sikorski rozkazał jednostkom 5. Armii przygotowanie kontrofensywy zza Wkry tak, by odbić miasto. Polskie oddziały przystąpiły do natarcia po południu 14 sierpnia. Mimo przewagi liczebnej Rosjan przez cały dzień żadna ze stron nie uzyskała przewagi w walce. Dopiero 16 sierpnia, dzięki wsparciu dwóch pociągów pancernych, najpierw zajęto stację kolejową Nasielsk, a po 15 minutach do miasta wkroczyła polska armia. Rosjanie, będący w rozsypce, rozpoczęli odwrót za Narew. Za zasługi w tej bitwie gen. Osiński otrzymał order Virtuti Militari.

N52°35'46.212", Ez20°48'16.055"

BIBLIOGRAFIA

WYDAWNICTWA:

Bardy Gerard ***„Charles de Gaulle. Biografia katolika i męża stanu”****. Instytut Wydawniczy PAX 2014*

Bochenek Ryszard ***„Twierdza Modlin”****. Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2003*

Dąbrowski Jerzy ***„Historia garnizonu Modlin w latach 1918-1939”****. Wydawnictwo Ajaks, Warszawa 2000*

Gołąb Ryszard ***„Ilustrowana Monografia Nowego Dworu Mazowieckiego z Historią Twierdzy Modlin”****.*
P.P. EVAN, Warszawa 2001

Oleńczak Piotr ***„Osiem wieków w dolinie Wkry”****. Agencja wydawnicza Egros, Pomiechówek 2015*

Oleńczak Piotr ***„Twierdza Modlin. Przewodnik historyczny z mapą”****. Wydawnictwo Rajd, Warszawa 2011*

Trawicki Lech ***„Po Wachcie”****. Stowarzyszenie Żeglarsko-Szantowe, Nr 2 z 15 sierpnia 2010*

Wyszczelski Lech ***„Nasielsk 1920”****. Bellona, Warszawa 2020*

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

Cieksyn. Parafia pw. św. Doroty. Rys historyczny. ***diecezjaplocka.pl****, dostęp 25 listopada 2020*

Historia flotylli wiślanej ***ossow1920.pl****, dostęp 15 grudnia 2020*

polskaniezwykla.pl*, dostęp 22 listopada 2020*

Więcej informacji na stronie:

www.3rzeki.pl/przewodnik-1920

BITWA NAD
WKRĄ
14-15.08.1920
NASELSE
BASZTA
TEAM

1920 2020
PAMIĘCI BOHATERÓW
z 201 i 22 PUŁKU PIECHOTY
POLEGŁYCH W CIEKSYNIE
w SIERPNIU 1920 r.
ppor. Mirosław LEWAŃSKI
plut. Henryk GRODECKI
plut. Edmund KACZOROWSKI
kpr. Marcjan DYMOWSKI
kpr. Jan TRĘBICKI
szer. Jan GUTSZTAJN
szer. Klemens HIRSZ
szer. Zygmunt KŁOS
szer. Zbigniew KORULSKI
szer. Stefan WOROWIECKI
szer. Zenon ŻYGNOL

Więcej informacji na stronie:

www.3rzeki.pl/przewodnik-1920

Lokalna Organizacja Turystyczna
Trzech Rzek

3RZEKI

Mazowsze.
serce Polski

Zadanie dofinansowane ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego